

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Денис ЖУРАВЛЬОВ

ІВАН МАЗЕПА:

ЛЮДИНА, ПОЛІТИК, ЛЕГЕНДА

Харків
«ФОЛІО»
2020

Передмова

Поза всяким сумнівом, Іван Степанович Мазепа-Колединський є однією з найяскравіших, найвидатніших і найсуперечливіших постатей української історії. Крім того, що ця постать визначна за своїм масштабом — політичний діяч, військовий, дипломат, меценат, — мало кому в українській історії випала така цікава й непроста доля за життя та після смерті. Іван Мазепа — одна з тих знакових особистостей, чиє життя та вчинки і сьогодні викликають гарячі суперечки як фахових істориків, так і аматорів, а нерідко — і людей, взагалі далеких від історичних перипетій. Характерно, що вже понад триста років, як помер гетьман, а він і сьогодні викликає найрізноманітніші, полемічно загострені, полярні оцінки — «зрадник російського царя», «зрадник і ворог українського народу», «польський шляхтич і таємний католик», «романтичний герой», «видатний патріот України», «непримиренний ворог московського імперіалізму» тощо. Що-що, а забуття (як не пригадати пушкінське, з «Полтавы» — «Збыт Мазепа с давних пор...») гетьманові не загрожуватиме ще дуже довго. Здається, в постаті Івана Мазепа втілюється самий дух неспокійної, кипучої, напрочуд колоритної доби, котра недаремно дістала у мистецтвознавців назву «бароко» (від *итал.* *barocco* — «дивний», «хімерний»). І справді. Приятель царя Петра, один із перших кавалерів найвищого російського ордена Андрія Первозванного — і борець за інтереси Української козацької держави; будівничий величних соборів, що дотепер є окрасою багатьох

Осип Курилас.
Портрет Івана Мазепа. 1909 р.

українських міст, — і «Юда», відлучений від церкви, підданий анафемі, що нерідко виголошувалася з амвонів тих самих соборів; зазвичай не-ймовірно обережний майстер складних дипломатичних ігор — і людина, що зуміла поставити на карту все і, зрештою, програла найризикованішу й найголовнішу гру свого життя; блискучий світський кавалер розкішного, неповторного XVII століття, улюбленець жіноцтва — і чи не єдиний справді обдарований поет і музикант-аматор серед усіх українських гетьманів.

Довгий час Мазепа був справжнім жупелом для залякування вірнопідданих мешканців російської та радянської імперій. Недарма будь-який український рух у XIX столітті найчастіше називали «мазепинством». У XX столітті гетьмана як універсального антигероя дещо витіснили інші українські діячі — Симон Петлюра та Степан Бандера. Але і про Мазепу ніколи не забували — надто потрібним виявився гетьман і прихильникам, і супротивникам української ідеї.

А головне — незважаючи на все це, багато важливих фактів навіть суто біографічного характеру стосовно гетьмана залишаються дотепер спірними і недостатньо з'ясованими. Сторінками різних науково-популярних, навчальних і наукових видань кочують різні версії року народження Івана Мазепа, а також найрізноманітніші портрети гетьмана, абсолютна більшість яких створена вже після його смерті людьми, які не мали жодного уявлення про зовнішність свого персонажа.

Здавалося б, після величезної кількості лайливої, хвалебної і більш-менш об'єктивної літератури про Мазепу, що з'явилася в XIX—XX століттях, що нового можна сказати про нашого героя? Виявляється, можна. Це блискуче доводять праці про добу Мазепа, створені навітьними дослідниками. Кількість сучасних публікацій, присвячених гетьманові, вимірюється десятками й сотнями. За останнє десятиліття було віднайдено чимало документів доби Мазепа, але і на цьому тлі справжньою сенсацією виглядає повідомлення російської дослідниці Тетяни Яковлевої (зроблене в рамках міжнародної конференції «Україна і сусідні держави у XVII столітті», що відбулася 27—29 травня 2004 року в Санкт-Петербурзі) про те, що в петербурзьких архівах вона натрапила на документи, котрі становлять частину гетьманського архіву Мазепа (який, виявляється, не загинув у Батурині 1708 року, а був вивезений Меншиковим до Петербурга). Зокрема, за останні десять років на своїх дослідників дочекалися десятки листів до українського гетьмана від найвизначніших російських та польських політичних діячів, раніше невідомі віршики, написані гетьманом. Ці документи можуть пролити світло на взаємини гетьмана і

Росії, особливо стосовно листування Івана Степановича з канцлером Російської держави Ф. Головіним (блок листування із 114 листів), з іншими аристократами з оточення Петра I.

Завдання ж, яке ставить перед собою автор цієї книжки, значно простіше й складніше водночас. Фаховий історик не знайде тут нових сенсаційних відкриттів, що стосуються життєвого шляху чи політики Івана Мазепи. Звичайний читач (чи то пак «ласкавий читальник» — як зверталися до своїх читачів автори доби українського бароко), беручи до рук книгу про таку постать як Мазепа, вже заздалегідь має перед собою якийсь (більш-менш «світлий» або «темний») образ гетьмана, і навряд чи книжка значною мірою цей образ змінить. Автор намагається лише створити свій власний варіант образу Мазепи — одного з найколеритніших, найцікавіших українців яскравої доби бароко (назвами більшості розділів книжки є коротенькі цитати з оригінальних творів української барокової поезії в чудовому перекладі В. Шевчука).

Чи не здається тобі, ласкавий читальнику, що сучасним політикам часто-густо відчайдушно бракує колоритності? Що, незважаючи на дбайливо створювані колективами найманих іміджмейкерів образи, більшість сучасних українських і світових «державних мужів» позбавлені тонкого розуму, могутньої сили, внутрішньої краси та справжньої харизми? На тлі титанічних постатей примхливої доби бароко наші сучасні політики дуже схожі на сірих, дрібних «останніх людей, чий рід незнищений, мов блохи» (здається, так говорив Заратустра-Ніцше), занепокоєних власною (часто примарною) величчю, мізерними пристрастями та інтересами. Що їхні досягнення і втрати важливі лише для них самих, і в них не відчувається того холодного, залізного подиху неблаганної Долі, котрим позначені величні перемоги і жорстокі поразки, ба навіть злочини, великих людей тієї епохи, коли жив герой цієї книжки...

Книга створювалася для широкого читацького кола, і тому автор вирішив відмовитися від посилань та складного бібліографічного апарату, що використовується в науковій літературі. Але наприкінці видання наш ласкавий читальник, якщо він всерйоз зацікавиться темою, знайде список основних джерел, а також наукових і науково-популярних праць, використаних автором.

При створенні Додатка автор керувався бажанням подати не надто відомі широкій читацькій аудиторії джерельні матеріали стосовно свого персонажа. Особливу цінність для розуміння багатьох рис Мазепи — людини і політика — становить великий лист найближчого соратника

гетьмана Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського, написаний в 1721 році. Вперше опублікований у відомому журналі «Киевская старина» в 1862 році, він дотепер не втратив своєї цінності і неодноразово друкувався дослідниками епохи Мазеви. Проте широкому читачеві він і сьогодні не досить добре відомий, адже публікувався переважно в суто наукових виданнях, що виходили невеликим накладом. Щоправда, наш ласкавий читальник має зважити на одну важливу особливість цього твору — фактично це покаєнний лист, написаний у хвилину відчаю, звідси вельми тенденційні моменти, які впадають в око при уважному прочитанні.

Розділ 1

Блиск золотої булави

Іван Мазепа до гетьманства

Гетьман Іван Степанович Мазепа походив з українського шляхетського роду Мазеп-Колединських (інший варіант написання — Колодинських) православного віросповідання. Невідомий автор «Літопису Самовидця» твердив, що Мазепа зі «старожитної шляхти української і у Війську Запорозькому значної», а інший відомий український літописець кінця XVII—початку XVIII століття, Самійло Величко, називає гетьмана «значним козако-руським шляхтичем». На жаль, історики й сьогодні не мають точних даних, звідки походив рід Мазеп-Колединських. Олександр Оглоблін у своєму класичному дослідженні, присвяченому гетьманові Мазепі та його добі, згадує про версії волинського та подільського походження роду. На користь останньої говорить і той факт, що в XVII столітті на Поділлі (у Барському старостві) проживав рід Мазеп-Васютинських, які, можливо, були далекими родичами Мазеп-Колединських. Загалом же прізвище «Мазепа» було не таким уже й рідкісним на Правобережжі і до, і після гетьманування Івана Степановича, причому як у написанні «Мазера» (саме таким чином завжди писав своє прізвище гетьман), так і «Мазерра» або навіть «Мазієра». Люди з таким прізвищем фігурують у документах XVIII—XIX століть, а в XX столітті Ісаак Мазепа — відомий український політик (не родич гетьмана) — навіть встиг побути прем'єр-міністром УНР доби

Портрет Івана Мазепа.
Дніпровський художній музеї

«Курч» — герб Курцевичів

праворуч). Проте відомо, що в Речі Посполитій сотні, а інколи й тисячі шляхтичів (які становили до 10 відсотків населення, тоді як у будь-якій іншій тогочасній країні Європи дворянство становило не більше 0,5—1 відсотка) могли користуватися фактично тим самим гербом (або його варіаціями — так званою *odmiana*), навіть не будучи спорідненими між собою, а просто перебуваючи на службі у аристократа — носія герба. Цілком можливо, що десь у першій половині XVI століття котрийсь із князів Курцевичів, які проживали на Білоцерківщині, прийняв предка гетьмана Мазепи до свого родового герба «Курч». На думку М. Костомарова (що посилається на не зовсім перевірені дані графа де Броель-

Микола Костомаров

Директорії, залишивши цікаві мемуари «Україна в огні і бурі революції».

У XIX столітті існувала версія про спорідненість роду Мазеп і відомого українського князівського роду Курцевичів (нащадків литовського князя Коріата Гедиміновича). Грунтувалася вона здебільшого на тому факті, що Мазепи і Курцевичі користувалися фактично однаковим (або принаймні дуже схожим) гербом — знаком «Курч» (на червоному тлі срібний перехрещений посередині виллоподібний хрест, що стоїть на такому ж бруську із загнутими догори кінцями, з правого боку від нього зірка, ліворуч — півмісяць, повернутий праворуч). Проте відомо, що в Речі Посполитій сотні, а інколи й тисячі шляхтичів (які становили до 10 відсотків населення, тоді як у будь-якій іншій тогочасній країні Європи дворянство становило не більше 0,5—1 відсотка) могли користуватися фактично тим самим гербом (або його варіаціями — так званою *odmiana*), навіть не будучи спорідненими між собою, а просто перебуваючи на службі у аристократа — носія герба. Цілком можливо, що десь у першій половині XVI століття котрийсь із князів Курцевичів, які проживали на Білоцерківщині, прийняв предка гетьмана Мазепи до свого родового герба «Курч». На думку М. Костомарова (що посилається на не зовсім перевірені дані графа де Броель-

Платера, котрий у XIX столітті був власником сімейного архіву князів Вишневецьких, споріднених з Курцевичами), до згаданої вище зміни герба родовим герба Мазеп був «Бонч» («Бойча») — срібний одноріг на блакитному тлі. Загалом зміна герба не була в ті часи чимось винятковим для шляхтича на степових кордонах. Так, Богдан Хмельницький, що завжди любив згадувати про своє шляхетне походження, окрім розрекламованого останнім часом завдяки пиву «Славутич» знака «Абданк», користувався і своїм старим гербом «Масальський», і гербом «Сирокомля».

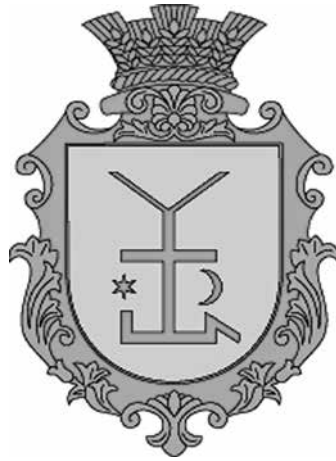
Але так чи інакше, першим Мазепою на Білоцерківщині, про якого є згадка в історичних

джерелах, є, очевидно, Микола Мазепа — прадід гетьмана, який 1572 року дістав від польського короля Сигізмунда II Августа привілей на хутір (згодом дістане назву Мазепинці) на річці Камениці, за який він мав відбувати військову службу при білоцерківському старостві. Привілей підтвердив король Стефан Баторій в 1578 році. Згадують про Миколу Мазепу й укладачі люстрацій (описів маєтків шляхти) Білоцерківського повіту Київського воєводства під 1616 та 1622 роками.

Зовсім мало нам відомо про діда Івана Мазепа — Михайла (ім'я це в історичних джерелах узагалі не зустрічається, відомо лише, що батько гетьмана — Степан-Адам Мазепа був Михайловичем). Тому навіть свого часу побутувала думка, що Микола Мазепа був не прадідом, а дідом гетьмана і мав друге ім'я — Михайло (так само, як батько гетьмана Мазепа був Степаном-Адамом, а Хмельницький — Богданом-Зиновієм). Олександр Оглоблін обережно припускав, що Михайло Мазепа міг загинути в котромусь із козацьких повстань у першій половині XVII століття або в битві під Цецорою в 1620 році. Не зрозуміло, ким доводився гетьманові Федір Мазепа, якого невідомий автор знаменитої «Історії Русів» називає полковим суддею і сподвижником С. Наливайка. Щоправда, «Історія Русів» славиться своїми перекрученими, а то й вигаданими відомостями. Все ж цілком можливо, що котрийсь із Мазеп — дрібних православних шляхтичів — займався «козакуванням» ще наприкінці XVI — на початку XVII століття і, можливо, навіть брав участь у козацьких повстаннях.

Знаменитий реєстр Війська Запорозького 1649 року фіксує на Білоцерківщині такого собі Мирона Мазепу — невідомо, чи був він родичем Мазеп-Колединських з Мазепинців.

Значно більше інформації є в дослідників щодо батьків гетьмана. Доля Степана-

Герб села Мазепинці

Обкладинка книги «Історія Русів»

Адама Мазепи склалася досить цікаво і драматично: людина з бурхливим темпераментом, він добре пам'ятав, для чого при боці висить шабля — в 1637 році Степан-Адам убив у поєдинку шляхтича Яна Зеленського і був засуджений сеймом на баніцію (позбавлення шляхетського стану), інфамію (знеславлення і обмеження громадянських прав) і смертну кару. І знову напрошується паралель з Хмельницьким — батько Богдана, Михайло, теж, схоже, свого часу побував «банітою». Але Степанові-Адаму пощастило — він зумів домогтися відкладення вироку, а тим часом домовився з родичами загиблого Зеленського про солідну компенсацію. У 1645 році він зумів дістати глейт — королівський документ, що поновлював його в усіх шляхетських правах. Проте згаданий прикрий випадок, мабуть, позначився на кар'єрі Степана-Адама і міг стати причиною того, що 1648 року він, схоже, приєднався до війська Богдана Хмельницького, як і багато інших дрібних українських православних шляхтичів. У цьому була своя логіка — українська шляхта, незадоволена магнатським засиллям, шукала кращого місця під сонцем, зокрема підтримавши козацькі виступи. Документ 1654 року згадує про Степана-Адама Мазепу як про білоцерківського козацького отамана. Саме тоді Степан-Адам зближується з майбутнім гетьманом Іваном Виговським, беручи участь у переговорах, що їх вів Виговський (на той час ще генеральний писар Богдана Хмельницького) з відомим російським дипломатом В. Бутурліним. Після смерті Хмельницького Степан-Адам Мазепа підтримуватиме Виговського і його спробу створити Велике князівство Руське в складі триєдиної Речі Посполитої, виконуватиме різноманітні доручення гетьмана. Так само непогані стосунки були в Степана-

Іван Виговський

Адама Мазепи і з наступником Виговського на Правобережжі — гетьманом пропольської орієнтації, схильним до політичних авантур, Павлом Тетерею. В останні роки свого життя Степан-Адам їздив на сейм до Варшави, здобув грамоти на володіння селом Будищі (Богуславське староство) та селом Трилиси (поблизу Білої Церкви). Останнє відоме в історії України тим, що саме в цьому селі наприкінці грудня 1825 року декабристи — члени Південного товариства підняли повстання Чернігівського полку. Помер батько майбутнього гетьмана Мазепи наприкінці 1665 року.

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	3
РОЗДІЛ 1. <i>Блиск золотої булави</i> . Іван Мазепа до гетьманства	7
РОЗДІЛ 2. <i>«Нащо, Беллоно, мечем впоясалась...»</i> Зовнішня політика гетьмана Івана Мазепи до початку Північної війни	35
РОЗДІЛ 3. <i>«Всі спокою щиро прагнуть...»</i> Гетьман і економіка	75
РОЗДІЛ 4. <i>«Гей, братища, пора знати, що не всім нам панувати!»</i> Соціальна та кадрова політика гетьмана Івана Мазепи	83
РОЗДІЛ 5. <i>«Як утриматись музам у воєн заграві?»</i> Іван Мазепа — меценат української культури та мистецтва	133
РОЗДІЛ 6. <i>«Вік залізний повсюди розсіює рани...»</i> Північна війна та початок зміни зовнішньополітичного курсу.....	168
РОЗДІЛ 7. <i>«Боже, дай згоди святої Вкраїні, хай Україна в січі не гине!»</i> Від Батурина до Полтави	209
РОЗДІЛ 8. <i>«Прошу, люди милі, лежачи в могилі, / Не ставтесь суворо, лишіть мені слово: / “Йому вічна буде хай пам’ять од люду!”»</i> Еміграція, смерть та посмертні поневіряння Івана Мазепи	273
РОЗДІЛ 9. <i>«Дім Мазеп издавна Діва полюбила...», або «Издавна умысел ужасный взлелеял тайно злой старик»</i> Гетьман Іван Мазепа на сторінках художніх творів.....	282
РОЗДІЛ 10. <i>«Красень-юнак я був тоді... / Тепер, коли вже сімдесятий мені минув, / не гріх сказати...»</i> або Кілька слів про зовнішність та портрети Івана Мазепи	309
ПІСЛЯМОВА.....	317
ДОДАТОК. Лист Пилипа Орлика до Київського митрополита Стефана Яворського (1721 р.)	320
ДЖЕРЕЛА ТА СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	343